

УДК 355.14:355.134.24:94(477)

ГЕТЬМАНСЬКІ ГЕРБИ У ВІЙСЬКОВІЙ СИМВОЛІЦІ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН

Олександр Сурченко,
науковий співробітник
науково-просвітницького відділу
Національного заповідника
«Хортиця»

Досліджується роль гетьманських гербів у військовій символіці України. Розглядається походження гербів, їхнє зображення в історичних джерелах та сучасне використання. Особливу увагу приділено застосуванню гетьманських символів у сучасних військових емблемах, орденах та відзнаках, що підкреслює спадковість традицій та їхнє значення у формуванні національної ідентичності. Дослідження демонструє, що гетьманські герби залишаються важливим елементом військової символіки, поєднуючи історичну спадщину зі сучасними реаліями.

Ключові слова: гетьманські герби, військова символіка, козацька геральдика, емблеми ЗСУ, національна ідентичність, історична спадщина.

The role of the Hetman coats of arms in the military symbolism of Ukraine is studied. The origin of the coats of arms, their depiction in historical sources and modern use are considered. Particular attention is paid to the use of Hetman symbols in modern military emblems, orders and decorations, which emphasizes the inheritance of traditions and their importance in the formation of national identity. The study demonstrates that the Hetman coats of arms remain an important element of military symbolism, combining historical heritage with modern realities.

Keywords: hetman's coats of arms, military symbols, Cossack heraldry, emblems of the Armed Forces of Ukraine, national identity, historical heritage.

Українська військова символіка переживає значну трансформацію, особливо після початку російської агресії проти України 2014 року та повномасштабного вторгнення у 2022 році. Відродження національних

символів і зміцнення національної ідентичності відіграють важливу роль у цьому процесі. Історія української військової символіки має глибоке коріння. Одним із найважливіших елементів цієї символіки є герби козацьких гетьманів, що стали не лише показником соціального статусу та влади, але й невід'ємною частиною державної та військової єдності.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сьогодні, в умовах боротьби України з російською агресією, фактично за своє існування, зображення гетьманських гербів знову набуває особливого значення. Використання гербів козацьких гетьманів у сучасній військовій символіці підкреслює зв'язок із традиціями українського державотворення та має не лише історичну, а й патріотичну цінність. Гетьманські герби присутні на військових емблемах, орденах та відзнаках, слугуючи потужним символом зв'язку між минулим та сучасністю, між боротьбою за незалежність в різні історичні епохи.

Розгляд того, як гетьманські герби інтегруються у сучасну військову символіку є малодослідженим і недостатньо систематизованим та потребує більш ґрунтовного вивчення. Робота, що спрямована на дослідження гетьманських гербів та пов'язує історичну спадщину із сучасністю є актуальним внеском у вивчення історії військової символіки України.

Об'єктом дослідження є військова символіка України. Предметом дослідження – гетьманські герби та особливості їх використання у сучасній військовій символіці України.

Мета статті полягає в дослідженні гетьманських гербів як важливого елементу військової символіки України, аналізі їхнього використання в історичних джерелах та сучасних військових емблемах, орденах та відзнаках.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних дослідницьких завдань: охарактеризувати історичне значення гербів козацьких гетьманів як елементів військової символіки; проаналізувати зображення гетьманських гербів в історичних джерелах; дослідити еволюцію гербів гетьманів, їхні варіанти та особливості; розглянути використання

гетьманських гербів у сучасній військовій символіці України; з'ясувати причини використання елементів гербів на певних емблемах, орденах та відзнаках.

Для досягнення мети та завдань дослідження використовувались принципи історизму, об'єктивності та науковості. Застосовувались методи історичного дослідження: класифікації і типологізації, історико-порівняльний, іконографічний, геральдичний аналіз.

Гетьманські герби є важливими елементами військової символіки України. Вони виконували не тільки роль індивідуальних символів, що представляли гетьмана або його родину, але й мали глибоке політичне та соціальне значення. Герб став потужним показником влади, авторитету та належності до привілейованої соціальної групи. Герб також був важливим інструментом демонстрації влади гетьмана та його здатності керувати військовими силами. Гетьманські герби, як ознаки головнокомандувачів та правителів, певною мірою стали символами усього козацтва. Їхня роль в історії України залишається важливою для розуміння розвитку військової та державної символіки.

В статті розглядаються герби тих козацьких гетьманів, що знайшли застосування у сучасній військовій символіці України.

Герб Петра Сагайдачного зображений на гравюрі у книзі 1622 р. видання, авторства Касіяна Саковича: «Вірші на жалісний погреб зацного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...» [18, с. 128–129]. Достовірність зображення герба гетьмана не викликає сумнівів, створено сучасником – Касіяном Саковичем, котрий, крім того, був на той час ректором Київської братської школи; прихильність Сагайдачного до Київського братства загальновідома.

Герб має вигляд підкови кінцями додола під хрестом. Зображення нагадувало польський герб Побог (Pobog) [21, с. 173]. Як зазначає О. Однороженко, навряд чи можна говорити про запозичення з арсеналу польського герботворення цієї конструкції, радше цей герб міг утворитися з

первісного родового знаку шляхом уніфікації з гербом Побог. Це тим більш імовірно, що саме перша половина XVII ст. є періодом найбільш масових уніфікаційних заходів в герботворенні всіх руських теренів, від Підкарпаття до Дніпровських порогів, в рамках витворення єдиної річпосполитської системи родової геральдики [13, с. 193].

Зображення герба Петра Конашевича-Сагайдачного використовується у символіці Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. 10 листопада 2000 р. начальному закладу, на той час Львівському військовому ордену Червоної Зірки інституту при Національному університеті «Львівська політехніка», указом Президента України № 1221/2000, присвоєно почесне найменування – «імені гетьмана Петра Сагайдачного. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 2009 року № 467, інститут перетворено в Академію сухопутних військ. Тоді ж, у серпні 2009 р., впроваджений герб академії, авторства М. Слободянюка та Р. Крупи, де в серцевому щитку містився герб Сагайдачного. Опис герба наступний: Щит розтятий і перетятий; у серцевому щитку в червоному полі срібна підкова вухами додолу, на ній вгорі – золотий лапчастий хрестик; у 1-у пурпуровому полі золота гренада, що палає; у 2-у синьому – срібний знак аеромобільних військ; у 3-у чорному – дві золоті гармати в косий хрест, на них – срібна ракета в стовп; у 4-у пурпуровому – золота емблема з символів логістики та автомобільної служби. Щит увінчує сталевий давньоруський шолом, оздоблений золотом і вкритий пурпуровим наметом, підбитим праворуч золотом, а ліворуч – сріблом. Під щитом синя стрічка, підбита золотом, із золотим девізом: ЧЕСТЬ, УКРАЇНА, ВІДВАГА [1]. У 2015 р. академія отримала статус Національної. Герб було оновлено на основі попереднього варіанту, з певними змінами полів щита, але серцевий щиток із гербом гетьмана залишився без змін.

Зображення герба Богдана Хмельницького представлено на титульному аркуші Реєстру Війська Запорозького 1649 р. [15, с. 22]. Фігура в гербовому щиті має вигляд знаку, що схожий на літеру W під хрестом. В літописі Самійла

Величка міститься інший варіант гербу [3, с. 4–5]. Знак в щиті має вигляд цільного – долішня частина схожа на літеру W, горішня на прямий хрест, на відміну від того що бачимо в Реєстрі 1649 р., де герб складається з двох окремих, з'єднаних між собою частин, також хрестик має форму розширеного хреста, а не прямого. У вірші «На старожитний клейнот п. Хмельницьких» з титульного аркушу Реєстру 1649 р. герб Абданк вказаний, як родовий герб дому Хмельницьких. Але польський герб Абданк (Abdank) являв собою знак схожий на літеру W, хреста ж в ньому не було [21, с. 158]. Подібний до герба Хмельницького з Реєстру 1649 р. (але не схожий на герб з Літопису С. Величка), був польський герб Сирокомля (Syrokomla) [21 с. 170]. Польський сейм 1661 р., допускаючи «до прерогатив шляхетства» Ю. Хмельницького, надав йому герб Масальський [16]. Але, герб дому князів Масальських (Masalski) взагалі мав вигляд знаку у вигляді літери М під хрестом [21, с. 679]. Вочевидь, ситуація з визначенням гербу Хмельницького аналогічна і до ситуації з визначенням гербу П. Сагайдачного. Герб Хмельницьких мав певну подібність до всіх вище названих гербів, що й зумовило намагання окреслити його як Абданк, Сирокомля чи Масальський, для чого, втім, не було жодних поважних підстав, окрім зовнішньої схожості. Напевно, герб Хмельницьких мав самобутнє походження, як і більшість тогочасних гербів руської шляхти, і лише оформлення в цей час річпосполитської геральдики, що намагалася пристосувати зразки староукраїнського герботворення до норм польської геральдики, зумовило спроби окреслити герб Хмельницьких як видозміну одного з польських [11, с. 190].

Герб Б. Хмельницького з Реєстру 1649 р. ліг в основу центральних знаків Ордену Богдана Хмельницького (автор О. Руденко). Орден Богдана Хмельницького – державна нагорода України – відзнака Президента України – орден, призначений для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України. Відзнака «Орден Богдана

Хмельницького» I, II, III ступеня заснована Указом Президента України №344/95 від 3 травня 1995 р.

14-тій радіотехнічній бригаді повітряного командування «Південь» Повітряних Сил Збройних Сил України, указом Президента України № 654/2008 від 22 липня 2008 р. присвоєно почесне найменування – «імені Богдана Хмельницького». Що і було відображено в символіці бригади – центральною фігурою наркувної емблеми 14-тої радіотехнічної бригади імені Богдана Хмельницького, є символ подібний до герба Хмельницького з літопису С. Величка.

Указом Президента України №192/2019 від 6 травня 2019 р. 58 окремій мотопіхотній бригаді присвоєні почесне найменування «імені гетьмана Івана Виговського». В указах Президента України про присвоєння почесних найменувань військовим частинам не вказується, чому бригада отримала саме таку назву, але у випадку з 58 бригадою все очевидно – місцем дислокації військового формування є м. Конотоп Сумської обл. Конотопська битва 1659 р., коли московське військо було вщент розбито, вважається найбільш славетною перемогою гетьмана Івана Виговського.

Наркувною емблемою 58 бригади є родовий герб гетьмана Івана Виговського. У геральдичній літературі його однозначно визначають як польський герб Абданк (на червоному полі срібний втятий ламаний пояс) [12, с. 514]. Але в описі гербового привілея 1659 р., наданого Івану Виговському, на гетьманському гербі зображено самобутній герб Виговських, який не мав до гербу Абданк жодного відношення, крім суто зовнішньої подібності долішньої частини. Зважаючи на цю подібність у привілеї, цей герб названо «Abdank... pod rokuciem» [12, с. 514]. Тобто, Абданк під покриттям, покритий. Центральна геральдична фігура гербу Виговського має вигляд з'єднаних між собою літер W і T. Відмінність зображення емблеми бригади від гетьманського герба – це поділ та забарвлення щита. Родовий герб Івана Виговського однодільний з червоним полем, емблема 58 бригади дводільна,

з поділом щита на червоне та синє (лазурове) поля. Кольори на щиті – синій та червоний – пов’язані із символами регіону, де дислокується бригада [7].

Зображення герба Петра Дорошенка з його могили міститься в історичній праці Д. Бантиша-Каменського [2, с. 28–29]. Гетьманський герб має суто козацьке походження та містить притаманні для козацької геральдики та вексилології символи [11, с. 190; 8, с. 86]: розширений хрест, півмісяць та шаблю.

За прикладом герба Петра Дорошенка, була створена нарукавна емблема 1 Президентської бригади оперативного призначення імені гетьмана Петра Дорошенка «Буревій» Національної гвардії України. Бригаді було присвоєно почесне найменування на честь гетьмана 23 серпня 2017 р. указом Президента України №192/2019. Але все ж таки емблема військової частини дещо відрізняється від гетьманського герба. Хрест на емблемі представлений у вигляді лапчастого, а не розширеного [4, с. 34–35]; півмісяць має більш загнуті роги; шабля лежить в протилежний бік; пропорції фігур герба змінені: шабля на емблемі бригади виглядає замалою порівняно з хрестом та півмісяцем з герба П. Дорошенка.

Герб гетьмана Івана Мазепи мав назву Курч (Kurcz). Зображень гетьманського герба на різних пам’ятках міститься чимало. Існували різні варіанти герба [10, с. 104], іноді зображення подавалося в дзеркальному відображенні [19, с. 53].

Бартош Папроцькой у своєму гербовнику, виданому у 1584р., відносить Курч (Kurszowie) до гербів Великого князівства Литовського, використовував його князівський православний рід Курцевичів з Волині [21, с. 677]. На думку дослідника Є. Чернецького, найбільш ймовірним сценарієм набуття герба Курч Мазепами такий: гетьманський рід мав родинні пов’язання з князями Курцевичами і був прийнятий останніми до свого герба. Князі родини Курцевичів з 1578 по 1618 рр. обіймали посаду білоцерківського підстарости. Мазепи в той час належали до невеличкої групи найбільш впливових білоцерківських шляхетських родів. Престиж князівського титулу був таким

значним, що достатньо було одному з білоцерківських Мазеп побратися із князівною, щоб інші родичі вже на цій підставі могли користуватися чи бути прийняті до герба князів Курцевичів. Така практика не була чимось винятковим для кінця XVI – початку XVII ст. [19, с. 54].

Опис герба Мазепи Курч наступний: в червоному полі срібні, перехрещені посередині вили, поставлені на такий же з загнутими кінцями брус, в супроводі праворуч зірки, ліворуч півмісяця, що звернений праворуч [10, с. 104].

Зображення геральдичної фігури «Курч» герба гетьмана Івана Мазепи є складовою частиною Хреста Івана Мазепи – державної нагороди України – відзнаки Президента України, що встановлена для відзначення громадян за значний внесок у відродження національної культурно-мистецької, духовної, архітектурної, військово-історичної спадщини, заслуги у державотворчій, дипломатичній, гуманістичній, науковій, просвітницькій та благодійній діяльності. Відзнака заснована указом Президента України №189/2009 від 26 березня 2009 р.

Указом Президента України №168/2020 від 6 травня 2020 р., 54 окремій механізованій бригаді Сухопутних військ Збройних Сил України присвоєно почесне найменування – «імені гетьмана Івана Мазепи». Нарукавна емблема 54 бригаді має такий вигляд: на оливковому щиті з синім кантом розміщено «герб Івана Мазепи – срібний знак Курч у супроводі золотого півмісяця та золоті шестикутної зірки». Згідно з офіційним тлумаченням, герб І. Мазепи вказує на почесне найменування, а кольори емблеми притаманні механізованим військам. [20, с. 7].

Як згадувалось вище, герб гетьмана Мазепи відомий у різних варіантах. Емблемою бригади стало зображення подібне до того, що містилось, наприклад: на шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці 1695 р. [9, с. 16]; на гравюрі у книзі Д. Туптала (Димітрія Ростовського) «Руно орошене» 1696 р. [5, с. 12]; на керамічній дошці будівлі Чернігівського колегіуму та царських врат Борисоглібського собору Чернігова 1702 рр. [14, с. 36–37]; на

звороті титулу книги Полуустав, 1703 р. [17, с. 46]. Де щитові фігури розташовані дзеркально до зображення гербу Курч в гербовниках [21, с. 677; 10, Табл. XXVI]. За правилами геральдики (коли права та ліва сторона визначаються не з боку глядача, а з боку лицаря, що тримає щит), такий варіант герба буде описано, як знак у вигляді срібних перехрещених вил (вилоподібного хреста), які поставлено на брус із загнутими догори кінцями, праворуч золотий півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч – золота шестипроменева зірка.

Такий же вигляд щитових символів гербу гетьмана Мазепи представлено на емблемі військового корабля Військово-морських сил Збройних сил України – корвету «Гетьман Іван Мазепа» (F-211).

Родовий герб Пилипа Орлика – Новина (Nowina) [6, с. 36]. Відомі два відбитки печаток на сургучі з родовим гербом Орлика на листах гетьмана 1716 р. та його дружини Ганни 1719 р. Зберігаються у Швеції [9, с. 17]. У 2014 р. на місці садиби Орлика у Батурині знайшли велику частину теракотової пічної кахлі 1700–1708 рр. з його родовим гербом «Новина» [9, с. 17, 22]. За реконструкцією В. Мезенцева і С. Дмитрієнка, герб Орлика на його грубі з глазурованими поліхромними кахлями міг мати наступні рельєфні геральдичні символи, декор та забарвлення. У центрі композиції знаходився блакитний фігурний щит із зображенням стилізованої золотої/жовтої ручки від казана. Зверху між дугами ручки вертикально вставлено оголений срібний/білий меч із золотим руків'ям [9, с. 22].

Герб Пилипа Орлика використовується в символіці однойменної бригади. Указом Президента України №881/2019 від 4 грудня 2019 р. 201 зенітній ракетній бригаді Повітряних Сил Збройних Сил України присвоєно почесне найменування – «імені гетьмана Пилипа Орлика». Актуальна наукова емблема бригади представлена зображенням за зразком щитових фігур гетьманського гербу, з незначними відмінностями.

Указом Президента України №548/2020 від 5 грудня 2020 р. 44 окремії артилерійській бригаді Сухопутних військ Збройних Сил України присвоєно

почесне найменування – «імені гетьмана Данила Апостола». На емблемі бригади присутній знак, подібний до центрального символу з родового гербу Апостолів [10, Табл. XLII]. Це різновид шляхетського гербу Юньчик, що має вигляд двораменного хреста, розщепленого надвоє знизу, або описаний як срібний, двічі перехрещений і знизу роздвоєний хрест [10, с. 3].

Отже, підсумовуючи, слід зазначити: гетьманські герби залишаються важливою складовою частиною української військової символіки, що поєднує історичні традиції з сучасними тенденціями. В ході дослідження було встановлено, що в військовій емблематиці та нагородній системі України використовуються герби, або їх стилізовані варіації, семи козацьких гетьманів. Ці символи застосовуються на емблемах бригад, навчального закладу, корабля, ордена та відзнаки, названих на їхню честь. Гетьманські герби виконують не лише естетичну функцію, але й мають глибоке символічне значення для українського народу, його культури та державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Akademiia Sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho (Lviv). *Korporatyvnyi herbovnyk. Ukrainske heraldychne tovarystvo*. URL: <http://uht.org.ua/ua/part/korp/article;484/> (дата звернення 20.10.20245 р.).
2. Bantysh-Kamenskyi D.N. *Istoriia Maloi Rossyy*. Moskva : typ. Semena Selyvanovskaho, 1830. Ch. 3 : Ot yzbraniia Mazerы do unychtozheniia Hetmanstva. 375 s.
3. Velychko S. *Skazanye o voine kozatskoi s poliakamy / Arkheohrafichna komisiia UAN*. Kyiv : Drukarnia UAN, 1926. T. 1 : Pam'iatky ukrainskoho pysmenstva. 312 s.
4. Vynkler P.P. fon. *Russkaia heraldyka. Istoriia y opysanye russkykh herbov s yzobrazhenyem vsekх dvorianskykh herbov, vnesennykh v Obshchyi Herbovnyk Vserossyiskoi Imperyy*. Sankt-Peterburh, 1892. Vyp. 1. 59 s.
5. Rostovskyi Dymytrii. *Runo oroshenoie / D. Rostovskyi (Tuptalo D.S.)*. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria, 1696. 234 c.

6. Diiarii hetmana Pylypa Orlyka / Opratsiuvav dlia druku Yan iz Tokar Tokarzhevskiy Karashevych. Varshava : Pratsi Ukrainskoho naukovooho instytutu, 1936. T. 17. Kn. 3.: Seriiia istorychna. 192 s.

7. Dudar V. Herby kniazia, hetmana ta cherep. Shcho oznachae nova symvolika ukrainskykh viiskovykh? URL: <https://expres.online/news/gerbi-knyazya-getmana-ta-cherep-shcho-oznachae-nova-simvolika-ukrainskikh-viyskovikh> (дата звернення 20.10.2024 р.).

8. Isaievych Ya. D. Boiovi prapory kozatskoho viiska (seredyna XVII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1963. № 1. S. 85–87.

9. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Rozkopky u Baturyni 2017. Rekonstruktsiia herba Pylypa Orlyka. Toronto, 2018. 32 s.

10. Malorossyiskyi herbovnyk / V.K. Lukomskiy, V.A. Modzalevskiy; khud. H.Y. Narbut. Sankt-Peterburh, 1914. 254 s.: yl. 68 s.

11. Odnorozhenko O. Heraldychni tradytsii ukrainskoho kozatstva. *Istoriia ukrainskoho kozatstva*. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, 2006. T. 2. S. 177–214.

12. Odnorozhenko O. Herby nobilitatsiinykh ta herbovykh pryvileiv kozatskoi starshyny XVI–XVII st. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Kyiv, 2016. Vyp. 6. S. 480–608.

13. Odnorozhenko O.A. Rodova heraldyka Ruskoho korolivstva ta Ruskykh zemel Korony Polskoi XIV–XVI st. Kharkiv, 2009. 312 s.

14. Poliushko H. Herb hetmana Mazepy. Kyiv : ADEF-Ukraine 2015. 68 s.

15. Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku / pidhot. do druku O.V. Todiichuk (holov. uporiad.) ta in.; redkol.: F.P. Shevchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Naukova dumka, 1995. 592 s.

16 Savchuk Yu. K. Abdank. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* / redkol.: V.A. Smolii ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv : Naukova dumka, 2003. T. 1. S.10.

17 Sytyi I. Siverskyi slid pokhodzhennia rodu Mazepy. *Siverianskyi litopys*. 2007. № 5. S.44–52.

18. Ukrainska poeziia XVII stolittia (persha polovyna): Antolohiia / redkol.: I.F. Drach ta in.; Uporiadkuvannia, vstup, stattia ta prymitky V.V. Yaremenka. Kyiv : Rad. pysmennyk, 1988. 360 c.
19. Chernetskyi Ye. Herb hetmana Ivana Mazepy: yoho zobrazhennia ta pokhodzhennia. *Siverianskyi litopys*. 2007. №5. S.53–56.
20. Chmyr M. Sribnyi «Kurch» proty chornoho lytsaria: narukavna emblema 54-i okremoi mekhanizovanoi bryhady. *Znak*. 2020. Ch. 82. S. 7–8.
21. Bartosz Paprocki Herby Rycerstwa Polskiego. Na pięcioro Xiąg rozdzielone. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane: Roku Pańskiego 1584. Krakow : w drukarni Macieja Garwolczyka, 1584. 723 c.